

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Әбжанов Х.М.

Алматы қ., Қазақстан

Методология – ақиқат кілті

«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» бергі уақыттың бедерінде Ресейге бодандықты мойындаумен жат жүртқа телмірген қазақ халқының санасы мен жан-дүниесін мазалаған түйткілді ойы ұлттық һәм мемлекеттік тәуелсіздік еді. Азаттық жолында қанды майдан жорықтар мен құрбандықтар аз болған жоқ. Ол тіпті «адамзаттың жарқын болашағы – коммунизм» құру тұсында да жалғаса берді. 1991 жылғы 16 желтоқсанда жүлдізды сәт туды. Содан бері бір ұрпақ өсіп-өнген мерзім ете шығыты. Қария тарих үшін қас-қағым сәт болғанымен елім, жерім деп ет жүрегі елжіреген әрбір қазақ баласын тебіренткен үміт пен құдікке толы жылдар артта қалды. Барымыз бен жоғымызды ғылыми зерделеудің, әсіресе азаттық тарихы мен тағылымын төрнен толғаудың методологиялық ұстанымдарын дәйектейтін уақыт келді. Әрине, мәселенің шешімін әр ғылым өз биғінен пайымдайтыны ақиқат. Солардың қатарында тарих ғылымының өздік методологиясы болғаны аздал.

Методология ежелден өзекті мән-мағынаға ие. Үұл түсінікті де. Ғылымның қарымы, ақиқатқа қол жеткізуі бірінші кезекте оның методологиялық ұстанымымен анықталады. Табиғаттың, қоғамның, адамдар қауымдастығы мен сананың болмыс-бітімін, өзгерістерін және беймәлім құпияларын ашу үшін әрқашан қатпары қалың деректер мен қисапсыз ақпарат қажет бола бермеуі мүмкін, есесіне олардың шығу тегін, өзара байланысын, ықпалдастығын, ілгерілеу мен іркілісті бейнелеуін жазбай тану зерттеушіден биік кәсіби даярлыққа коса миқазанында қайнату үстіндегі құбылыстың әрбір «клеткасына» сергектікпен, тіпті құдікпен қарауды талап етеді. Үұл – озық методология арқылы қол жететін нәтиже. Методология – ғылыми ақиқатқа жол бастайтын, ізденісті тиімді ұйымдастыратын, зерттеу нысаны мен пәннен тән занылыштарды, қысынды, қайшылыштарды сан-салалы диалектикалық байланыс пен өзгеріс динамикасында дәйектейтін ақыл-ой әрекеттінің әдіс-тәсіл жиынтығы.

Азаттық тарихының методологиясын, басты-басты ұстанымдарын қалыптастыруда Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың үлесі зор. Тұнғыш Президентіміз дәйектеген: «Алдымен - экономика, содан кейін - саясат», «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін», Еуразиялық одақ, Азия кенесі, ядролық қарудан бас тарту, Астананы қөшіру, әлемдік діндер съезін шақыру идеялары Тәуелсіздік құрылышына да, Отандық тарих ғылымының ізденістеріне де соны серпін бергенін ешкім бекерлей алмайды. «Тарих толқынында», «Сындарлы он жыл», «Қазақстан жолы» кітаптары - заманауи үдерістің занылыштары мен қыныншылыштарына жана методологиямен бойлаудың тамаша үлгісі. Президенттің ғылыми-практикалық ізденісі мен бастамашылығына уақыт үдесінен шығуға, тек қана ақиқатты айтуға құштарлық тән. Демек, 1991 жылғы 16 желтоқсаннан бергі Отан тарихын зерттеудегі методологиялық ұстанымның басты көздеңен азаттығымыздың мәні мен мазмұнын, орныгуы мен ерекшеліктерін, ілгерілеуі мен қайшылыштарын қосып-алусыз шынайы анықтау болса керек. Үұл орайда Қазақстан салиқалы ғылыми ой-санага арқау боларлықтай жолды жүріп өтті. Тәуелсіздігімізді әлем таныды, Қазақстан мемлекеттілігі қалыптасты, кенестік экономика мен идеология ыдырап, өмірдің бар саласында нарықтық қатынастар, идеологиялық әралуандық орнықты, жаңа Астана бой түзеді, қазақтар мемлекет қураушы ұлтқа айналды, әділестіздікке, зорлыққа ұшыраған мәдени-рухани құндылықтар мен тұлғалар қайта тірілді. Аз жұмыс атқарылған жоқ.

Азаттық кезеңдері

Бүгінгі Қазақстанды кенестік дәүірдегі, тіпті 1991 жылғы Қазақстанмен салыстыруға келмейді. Зан өзгерді, заман өзгерді, адам өзгерді. КОКП өктемдігін көрмеген, Лениннің атын естімеген ұрпақ өсіп шықты. Бірак социализмнен кеткенімізбен біз өтпелі кезеңді бастан кешудеміз. Оның мәнісі таптық күресті бәрінен жоғары қойған марксшілер айтқандай «Кімді кім жеңеді» емес, тіпті Америкадағы, Еуропадағы, Азиядағы табысты мемлекет моделіне ұқсайды да емес. Мәселе - кешегі отарланған, кенестік тоталитарлық зорлық пен модернизацияны басынан өткізген Қазақстан сыртқы фактордың әсерімен жабысқан экономикалық, әлеуметтік, мәдени, тілдік, т.б. дертінен айырып, өздік даму жолын қашан табатынында. Мемлекеттік билігі мен заны әлемдік озық үлгіге сай, байлығы кедейшілікті жеңген, бірлігі мен тұтастығы ұлттық қауіпсіздік үдесінен шыққан, демократиясы өз қолындағы елге айналумен өтпелі кезең аяқталады. Тап бүгін - құрылыш материалдарының, тұрмыстық техниканың, тіпті азық-тұлғаларынан жартысынан көбі сырттан келіп жатқанда, биік технологияларға зәрулігіміз басқалардың есебінен өтепіп отырғанда, білім мен ғылымды қаржыландыру әлемдік көрсеткіштерден көш кейін қалғанда, ұлттық ақпараттық кеңістікті бөтен елдің тілі жауап алғанда, жемқорлық ауыздықталмай, кедейлер мен байлардың арасындағы орташа алшақтық ұлғаймаса, азаймаған кезде – өтпелі кезеңді артта қалдырыңық, яғни ҳақ азаттыққа жеттік дей алмаймыз.

Әлемдік және Отандық тәжірибелі зерделесек, мәні мен көздеңен мәссаңына жеткен-жетпегеніне қарай азаттық дәүірінің әлденеше кезеңнен тұратынын байқаймыз. Бірі – номиналды азаттық, екіншісі

– сындарлы азаттық, үшіншісі – шынайы азаттық. Номиналды азат ел басқа бір немесе бірнеше мемлекеттің ықпалынан шыға алмайтын кіріптар қүйде қала береді. Әдетте мұндай елдің экономикасы бетеннің мұддесіне жұмыс істеп, сыртқа қарызы берешегі басынан асып жатады. Билемшілік экономикасы тұрақсыздығынан ауық-ауық мемлекеттік төңкөріс болып тұрады. Сындарлы азаттыққа жеткен елең, кешегі бодандық мұрасынан (рухани, тілдік, экономикалық, менталитеттік, т.б.) толық кол үзбесе, де өзіндік даму жолын табуға талпыныс, кейбір іргелі салаларда оны таба алғандық, халқына өршіл рух тән. Шынайы азат ел ішкі-сыртқы саясатын өлемдік өркениет талабына, ұлттық мұддеге сай жүргізетін биіктікten көрінеді.

Біз өзірге дамыған, шынайы азат елдер қатарына қосылmasақ та озат та өміршен құндылықтарды игеруге бейімделіп, болашак даму бағытын таңдау негізінде анықталған сындарлы қазақстандық жол басында келеміз. Номиналды азаттықпен қоштасуды бастаған күніміз, шартты түрде айттар болсақ, саяси тұрғыдан – 1991 жылдың 16 желтоқсаны, экономикалық тұрғыдан - 1993 жылдың 15 қарашасы, стратегиялық тұрғыдан – 1997 жылдың 10 қазаны. Өлемнің саяси картасында дербес мемлекет ретінде пайда болуымен Қазак елі өркениеттің ұлы көшінен өзіне лайықты орнын табуға кірісті, ал ұлттық валюта – тенгенін дүниеге келуі және айналымға енүі номиналды экономикадан ұлттық экономикаға көшүдің шешуші кадамы болды, «Қазақстан – 2030» бағдарламасы азат елдің жасампаз интеллектуалдық әлеуетін пеш етті. Одан беріде сындарлы азаттықтың қайшылығын, қыншылығын танып білдік, жемісін де көре бастадық. Қазақстандық жол салтанатына, яғни шынайы азаттық женісіне 2030 жыл мұғдарында күә болатын шығармыз. Бәрі стратегияда жоспарланғандай жүзеге асып жатса, XXI ғасырдың төртінші онжылдығына қарай президенттік, зан, шығарушы, атқарушы, сот биліктері жүйесін, шағын және орта бизнесті, білім мен ғылымды, басқаша айтқанда, жана өлемдегі жаңа Қазақстанның тағдырын айқындаушы адам факторын кешегі коммунистік, кенестік тәрбиеден мұлде ада ұрпақ жасақтайтыны ақиқат.

Қалай болғанда да, тәуелсіздік тарихын дәуірлеу, әр дәуірдің мәнді белгілері мен ерекшеліктерін тиянактау ешқашан методологиялық өзектілігін жоймақ емес. Азаттық тарихын зерттеу методологиясына қойылатын биік талаптың маңдайалдысы – тәуелсіз елімізге тән ерекшеліктерді артта қалған дәуірлермен, бүгінгі елшілік, халықаралық ахуалмен сабактастықта, сәйкестікте, айрымда дәлме-дәл тани алуы.

Адам - методология мәйегі

Біздің қазіргі тарихымызда геосаяси орналасуымыздың, мол қазба байлықтары үстінде отыруымыздың, көпұлтты, көпдінді халық құрамының әсер-ізі сайрап жатыр. Өлемнің түкпір-түкпіріне шашыраған қазақтардың тарихи Отанына оралуы, Қазақстан халқы Ассамблеясы сынды бірегей құрылымның пайда болуы, ядролық державалардың Қазақстан қауіпсіздігіне кепілдік беруі, индустримальық-инновациялық даму, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламаларының жүзеге асуы, тағы басқа үдерістер азаттық тарихының ерекшеліктерін айшықтауда. Ал осы ерекшеліктердің өзегінде азаттықты қастерлеген, ұлтаралық келісім мен үйлесімді сақтай алған, Абай өсінеттеген барша адамзатты суюге ықыласты қазақ факторы тұр. Әйтпесе посткенестік кенестікте мүмкіндігі Қазақстаннан әлдеқайда жоғары Украина неге қарыштап алда журмейді, қазба байлығы мен жер аумағы шағын Балтық республикалары неге тұралап қалмайды? Бүгінгі методология Отан тарихына тән ерекшеліктерді туындаған адам факторын, бірінші кезекте мемлекет құраушы ұлт факторын сандық-сапалық, салыстыру-шендестіру, кешенді-жүйелік төрізді қарымы мол ұстанымдармен басты зерттеу пәні мен нысанына айналдырғанда тарих ғылыминың интеллектуалдық әлеуетін арттыраты әрі сындарлы азаттықтың болашағына қызмет етеп сөзсіз.

Азаттық тарихында адам факторы ілгерілеудің қаншалықты себепкери болса, іркілістің де соншалықты тежеуішіне айналып отыр. Мәселенің үлкені демократияның аз-көптігінде, мемлекеттік қызметшілердің бір бөлігінде әлеуметтік-кәсіби біліктіліктиң төмендігінде, жекелеген салаларда мамандардың жеткіліксіздігінде емес. Тәуелсіздік болашағы мен тағдырына адамның ашқөздігі, жемқорлық пен паракорлық қатер тәндіруде. Бұл кеселдін ортасы, таратушысы, азаттық жауына айналдырушысы – материалдық-каражылық және кадрлық шешім қабылдауға өкілдегі бар мемлекеттік қызметшілер, үлкенді-кішілі ұжым басшылары мен құқық қорғау жүйесіндегілер. Осы топтар өз міндетін мүлтікіз атқарумен паракорлық пен жемқорлықтан тыйылса, бизнесмендер мен кәсіпкерлер, дәрігерлер мен ұстаздар, ғалымдар мен мәденист мамандары – бәрі заның аясынан шығатын қадамға бармас еді. Әрине, соңғылардың бәрі сүттен ак, судан таза демейміз. Құрықташып та жатыр. Қысқасы, қазіргі Қазақстанда экономикалық қылмысқа қарсы күрестің тәп-тәуір тәжірибесі жинақталғанымен жемқорлық пен паракорлықтың тарихына методологиялық негіз қалау тарихшығалымдардың өзірге қолға алмаған міндеті екенін мойындау керек.

Сындарлы азаттығымыздың өркениеттік талаптарға сай бейімделе-ырғакты нығаю жолындағы басты олжасы – адамдардың санағы мен өмір салтына батпандаған енген қуудан арылғаны. Киімін, сыртын жаңартқан адамды емес, санағын жаңартқан адамды жаңа адамға жатқызамыз. Өтпелі кезеңде адам факторының бар мәні осында. Мәселені өзекті методологиялық ұстаным қатарына

шығаруымыздың себебі бар. Патшалық отарлау тұсында да, кеңестік жылдарда да ертенгі күннен үмітін ұзбекен қазақ халқы Мәскеудің саясаты мен насихатынан тарыдай болса да жақсылық көргісі келді. Әсіресе социалистік идеяға көп үміт артты. XIX ғасырдың ортасында К. Маркс: «Еуропаны елес кезіп жүр. Ол – коммунизм елесі» деген еді. Коммунизм елесін қазақ жалықпастан қуды. Тіпті сталиндік құғын-сүргін ілімнің утопиялық болмысын әшкерелей алмады. Адам жақсыға тез үйренеді. Адамзаттың жарқын болашағы – коммунизм құруышлармыз деген хрушевтік, брежnevтік сөзі тәтті, діні қатты идеологияға елтіген, 1970-1980 жылдар аралығында мұнайдан түскен мол қаражатқа сүйенумен болар-болмас корланған кеңес халқы ілгерідегі аштықты, тапшылықты ұмытып, үкімет пен партия өлтірмейді дегенге саятын дүниетанымды малданды. Азды-көпті сыны бар горбачевтік «қайта құру» идеологиясы да оны бекерлекен жоқ. Осы екінмен 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының бірінші Конституциясы да социалистік популизмге толы еді.

Тәуелсіздік елес қуумен орнықпайтының, шындықтың көзіне тұра қарамай, азаттықтың жасампаз болмысы ашылмайтының 1995 жылғы екінші Конституция паш етті. Президенттік басқару формасы, парламентаризм мен көппартиялық жүйе осыдан кейін орнықты, шағын және орта бизнеске жол ашылды, нарықтық қатынас жанданды, әлеуметтік-мәдени саясат халықаралық тәжірибеге сүйене бастады. Тұптеп келгенде, 1995 жылдан бергі Қазақстанның тыныс-тіршілігіне арқау болған құжат – екінші Конституция. Бірақ жаңаның орнығып кетуі үшін уақыт керек екен. Қазақстанның тарының дүниетанымы мен өмір салтындағы елес қуушылық ғасырлар межесіндегі экономиканың инновациялық ілгерілеуімен қайта жанданғанын көзіміз көрді. «Жаңа қазақтар» байлығын қайда шашарын білмей, керекті-керексіз зәулім-зәулім үй салып, қос-қостан қымбат көлік мінсе, тұшымды жұмысқа қолы жеткендер банктен алған несиеғе бизнесін ашудың орнына аспа-төкпе той жасаумен әуестенді. Табыстан басы айналған БАҚ-тарда азды-көпті ілгерілеуді мақтау-мадактау шектен шығып кетті. Елес қуудың нарыққа серік еместігін 2007 жылы басталған қаржы дағдарысы тағы қуаттады. Басқаша айтсақ, қоғамдық санадағы, өмір салтындағы өзгерістер табиғатын, олардың азаттық диалектикасы мен кисынына тарихи үндестігін немесе қайшылығын ашатын зерттеу методологиясына сұраныс та, қойылар талап та жоғары.

Социалистік сана мен идеологиядан арылу тағылымы мен тәжірибесін іргелі зерттеу методологиясының нысанына айналдыру – бұтінгі күн талабы. Біздін ойымызша, тәуелсіз Қазақстан идеологиялық және саяси әралуандылыққа Конституциялық мәртебе беру арқылы ресми идеологиядан бас тартқанмен, мұлде идеологиясыз да қалған жоқ. Тәуелсіз БАҚ, мемлекеттік емес ұйымдар саны артты, діннің рөлі күштілді, оппозиция бар, экономикалық либерализм орнығуда. Қоғамдық санадағы тұбекейлі бетбұрыстың өмірдегі нақты көрінісі – саяси партиялар мен түрлі қоғамдықтардың пайда болуы. Осылардың әрқайсысының өз идеологиясы түзілген. Дегенмен бұл салаға мемлекеттік-құқықтық реттеу қажет екендігі сөзсіз. Ол әсіресе діни қатынастар саласында өткір сипат алуда. Кешегі атеист азаматтардың қысқа мерзім ішінде сан-алуан діни ағымдар мен секталарға жойдасыз бой алдыру себебін деректер мен фактілерді алға тартумен кемел дәйектеу мүмкін емес. Оның әлеуметтік, экономикалық, рухани, халықаралық, құқықтық құраушыларын жеке дара және өзара ықпалдастықта саралайтын методологиялық ізденіске кең өріс ашқан абсолют. Сөйті тұра, атқарушы биліктің, сот билігінің қоғам өміріне реттеуші күш ретінде арапасуының шегі мен дөрежесі заңмен анықталып, одан қылаудай ауытқымауы керек. Кеңестік тәрбие мектебінен өткен аға ұрпақ іріл-ұсақты істің басы-қасында мемлекеттік билік жүргенін құп көргенмен азаттық ұландары мұны өзінің еркіндігіне қол сұғу ретінде қабылдауы мүмкін.

Азаттық тарихын ақырат биігінен саралаудың келесі бір методологиялық шарты - көшбасшылардың практикалық-колданбалық және теориялық-шығармашылық қарымы мен бәсекеге қабілеттілігін, ел тағдырындағы жасампаз немесе керегар рөлін салиқалы зерделей білу.

Иә, халықтың тарихтағы орнын ешкім жоққа шығармайды. Астананы тұрғызған, материалдық илілктерді арттырған, ұлтық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін күш - халық. Бірақ халықтың жасампаз әлеуеті өздігінен жүзеге аса қалмайды. Бөрі халықтың қолында тұrsa, фашизм де, тоталитаризм де, екі дүниежүзілік соғыс та, Арадың тартылуы да, үлескерлердің алдануы мен жемқорлардың тайрандауы да мүмкін емес қой. Алыска бармай, өзіміз жақсы білетін Ресей империясының құйреуі, КСРО-ның ыдырауы тарихына көз жүгіртсек, елдегі қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени-имандық қатынастар мазмұнына қарай халықтың екі мінезбен, екі құндылық бағдармен өмір сүретінін байқаймыз. Бірі - құлшының, екіншісі - енжарлық. Көптің лайықты өмір сүрге, ұрпақ өрбітуге, еңбек етуге, дем алуға құқы қағаз жүзінде қалмай, нақты істе атқарылғанда, адамдардың көңіл-күйі, өмір дағдысы, ертенге көзқарасы құлшының сағынан, арасынан, біріншіден, нағыз таланттар шығады, екіншіден, халықтың жасампаздық қабілеті ашылады. Сырттан жау келмese, орта табы калың мұндай мемлекеттің табиғи-ырғақты дамуы тамаша табыстармен көмкерілмек.

Заны мен нақты өмір шындығының, сөзі мен ісінің арасындағы алшактық ұлғайған мемлекетте, яғни халық мұддесіне биліктің көздеңені қайши келген сәтten әділестіздікке іштей наразы тарих субъектілері алғашқыда енжарлыққа салынады, уақыт ете қоғамдағы даму қайшылықтары асқынады,

түбінде – билік пен қоғамдық құрылышқа наразылық бүрк етіп сыртқа шығады. Мұның бұлтартпас айғақ-дәлелі – тоқырауға ұшыраған кеңес қоғамы мен кеңестер Одағының ыдырауы. Биліктен, меншіктен шеттепілген, санасын енжарлық билеген халық 1991 жылғы тамызда коммунистік келешектен бас тартып, жаңа демократия жағына шығуы бір күннің нәтижесі емес. Ашынған халықты тәуелсіздік құндылықтарының өзі токтата алмайтынын 2005, 2010 жылдарғы Қырғызстан оқиғасы көрсетіп берді.

Түтпел келгенде, адамды тану – тарихи үдерістер зандылығын ашуға кажетті басты алғышарт.

Билік және тұлға

Орталықтың өктемдігінен енді ғана құтылған Қазақстанға - өтпелі кезеңдегі жас мемлекетке қоғамдық-саяси, экономикалық-мәдени биік белестерге шығуы үшін халық мұддесін қорғайтын заннамаларға қоса тегеурінді билік вертикалы керек. Басқаша айтқанда, методологиялық басымдықты адам факторымен байланыстырганда оның жабық, көзге көріне бермейтін («адам аласы ішінде») қасиеті бар екендігін ескеріп, нысаналы-мақсатты әрекетін ұйымдастыратын мемлекет, билік, құқық жүйесіне ерекше мән беретін уақыт келді. Әзірge тарихшы-ғалымдар тәуелсіз мемлекет, билік, құқық тарихының методологиясын зерделеуде көп іс тыңдыра қойған жоқ. Бұл міндетке артылар жауапкершілік зор екенін өмірдің өзі дәлелдеді. Бізді мұндай пайымға жетектеген себептер: біріншіден, мемлекеттік тәуелсіздік жарияланған сәтте қоғамдық сана, тіпті Отандық тарих ғылыми нарықтық экономиканың, демократияның, идеологиялық либерализмнің, әлемдік саясаттың, қоғамдық топтар мен әлеуметтік қозғалыстардың шын мағынасындағы қыр-сырынан хабарсыз еді; екіншіден, уақыт алға тартқан міндеттерді ауыр дағдарыс үстінде шешуге тұра келді; ушіншіден, әрқашан дұрыс шешім табыла бермегі. Тәжірибелің жоқтығы, білікті мамандардың тапшылығы, технологиялық мешелдік қателесуге, жансак басуға ұрындырып жатты, объективті үдерісті тежеді. Мәселен, президенттік қызмет 1990 жылы енгізілгенмен президенттік билік институтының орнығы 1995 жылы жаңа Конституция қабылдау негізінде мүмкін болған осыған айғақ-дәлел. Билік жүйесін әрі-сәріге салған 5 жыл тәуелсіздіктің елен-алаңындағы қыншылықтарды тым терендетіп жіберді. Қазақстан элитасы, ен бастысы - ел тағдырына жауапкершілікті мойнына алған тұнғыш Президент Н. Назарбаев мемлекеттілікті, билік вертикалы қалыптастыруда төл тәжірибемізге сүйену аздық ететінін білгендіктен Батыс пен Шығыстың ұлгілерін шығармашылықпен пайдалануға басымдық бергені рас. Өзгелердің тағылымын зерделеумен өзімізге жол таптық. Сондықтан да болар, қазіргі Қазақстанның билік жүйесі, демократиясына тән ерекшеліктері, ұлт пен ұлтшылдығы, орталықтанған басқару мен жергілікті өзін-өзі баскарудың ара-қатынасы, мемлекеттің рөлі, экономикасы қаншалықты капиталистік, қазақстандық, «импорттық» екені қоғамдық сана мойындаған әрі түсінкіті дәйектелген методологиялық талдау биігіне шықты дей алмаймыз.

Біздің ойымызша, бөтеннің ұсынан енді босаған мемлекеттің номиналды азаттықтан шынайы азаттық биігіне көтерілгенше табиғи-ырғакты даму жолына тұсу-тұспеуін, бәсекеге қабілетті болу-болмауын, барша тағдырын мемлекеттік биліктегі тұлғалар, бірінші кезекте тұнғыш Елбасы, оның саяси кемелдігі, интеллектуалдық қөрегендігі, нысаналы-мақсатты қызметінің негізділігі анықтайды. Күні өткен қоғамдық қатынастар ығыстырылмаған, жаңасы толық басымдыққа жетпеген өтпелі кезеңде, әсіресе демократия мен саяси мәдениет қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін факторға айналмаған елде ұлттық Тұлға мен Көшбасшының әрбір шешімі, әрбір қадамы тағдыранықтағыш мән-мағынаға ие. Сондықтан Қазақстанда Президенттік басқару институтының туын, нығаюын, конституциялық реформалармен қамтамасыз етілу эволюциясын, бүкілхалықтық колдауға ие болу диалектикасын методологиялық тұжырыммен даралаудың орны ерекше. Құрмеуі күрделі осы мәселені шешкенде Президенттің тұлғалық қасиеттері мен тарихи рөлі ғана ашылмайды, командасы мен оппозицияның, идеялары мен сыншыларының көзделегені, іс-әрекеттің нәтижесі өз бағасын алады.

Көшбасшылар мен халықтың қазіргі Отан тарихындағы ықпалдастырыңын методологиялық пайымдағанда әр затты өз атымен атаған абзal. Қөзінің тірісінде бағаланбай, дүниеден озған соң И.Н. Худенко тамаша басшы еді, М. Макатаев - акының ақын, Ш. Қалдаяқов - талантты сазгер, С. Қондыбай - екінші Шоқан екен деп көлгірсү - кемел методологияның жоқтығынан, жартыкеш ғылымның сезі. Тарихи үдерісте көшбасшылар факторының әсері жария әрі ұзак мерзімді, ал халық факторы көзге түссе бермейді, кейде тіпті бір сәттік. Айғақ-дәлел келтірер болсақ, Тәуелсіз Қазақстан тарихында Назарбаев факторы ұзак сақталатынын, келесі Елбасы билікке келгеннен кейін де «жұмыс» істей беретінін алға тарта аламыз. Ал халықтың билеушігө ықпалы күнде көріне бермейді, оның жоғары жаққа жазған хаттары, өтініш-сұрағы, тіпті жанайқайы жауапсыз қалатыны бар. Ол – ол ма, бүкілхалықтық президент сайлауы әрісі - бірнеше айдың, берісі - бір күннің еншісіндегі таңдау ғой.

Түйіп айтсақ, тәуелсіз Қазақстан тарихынан жазылған енбектерде миллиондаған тонна көмір, темір, мұнай, миллиардтаған пұт астық өндірғеніміз, жүздеген мың маман даярлағанымыз, ақбас Алатау мен ертегідей Бурабайды жалғаған жол салғанымыз аузыға алынбай тұрып, осылардың бәрінің қажет әрі мүмкін екенін дәйектеген тұлғалық-интеллектуалдық фактор мен халық еңбегінің, мұддесінің үйлесімін немесе қайшылығын биік методологиялық мәдениетпен пайымдаудың паркы да, наркы да

жоғары. Бұған арқау боларлық тәжірибе – мемлекеттік егемендік туралы Декларациядан «Жол картасына» дейін – бізде баршылық. Сонда әлдекімді асыра дәріптеуге немесе адаптацияның қалдыруға соқтыратын, азаттық тарихын көшбасшылар тарихына айналдыратын сыңаржақ тарихи көзқарасқа жол берілмейді.

Методология және ұлттық мұдде

Көшбасшылар мен халыққа қатысты методологиялық ұстаным қазіргі Отан тарихындағы ұлт факторын дөп басып тануға септеседі. Әрбір ұлт өзінің таңдаулы ұлт-қыздарымен мактануы әсте бекер емес. Демократиясы мен нарықтық экономикасы уақыт сыйынан өткен АҚШ, Англия, Франция, Германия тәрізді дамыған елдерде ұлт мәселесі ауық-ауық көтеріліп жататынын ескерсек, өтпелі кезеңдегі көпұлттық Қазақстан үшін оның тағдыранықтағыш мәні бар. Тап осы мәселеде азаттық тарихын зерттеушілердің методологиялық ұстанымы ақиқаттан қылаудай ауытқымағаны абыз. Ұлттан ұлттың артықшылығы да, кемшилігі де жоқ, айырмашылығы ғана бар. Ал айырмашылықтан қайшылық көргісі келетіндерге, қазіргі қыыншылықтың бастау-бұлағын іздеушілерге сылтау көп. Сталиндік-голощекиндік аштықты, саяси қуғын-сүргінді, хрушевтік-брежnevтік жер белісті, горбачевтік-колбиндік желтоқсан зорлығын қызырманың қызыл тілімен қоздырып, бітпес дауға, ұлтаралық қақтығысқа айналдыруға болады. Дұрысы - сол қияннаттың бәрі ат төбеліндегі шовинист билеушілердің, жалған идея қуғандардың таптық шектеулігінен, ашқөздігінен, менмендігінен туындағанын, тұтас ұлттың кінәсі жоқтығын түсіндіру. Мұның сыртында, қазіргі Қазақстанда халықтың үштен екінән қазақтар құрап отырғандықтан ұлттық мұдде ұғым-түсінігін мемлекеттік мұдде ретінде қабылдауға толық негіз бар. Бұл - бір.

Екіншіден, зорлық-зомбылышымен миллиондардың өмірін қиған кеңестік қасіретті тарихты кайталаудың зияннан басқа берері жоқ. Тұтас халықты еркіндігінен айырған халық азат халық бола алмайды, тәуелсіздіктен айрылған ел кірітпар халден шыға алмайды. Мемлекеттің қуаты халықтар бірлігінде. Қазақтар Қазақстанда байырғы ұлт, азаматтардың басым белігі әрі мемлекет құраушы ұлт ретінде қандай да құқықтық басымдыққа ие болмаса да, тарихи миссияны – елдегі бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етіп отырғанын, мемлекеттік мәртебесі бар тілі барша қазақстандықтарды ұйыстыруыш тіл болуы керектігін азаттық тарихын зерттеу методологиясына айналдыра алсақ, ақиқаттың ақ жолынан ауытқымаймыз. Осының өзі қоғамда жүріп жатқан түрлі (мемлекеттік тіл, көшікон, жекешелендіру, т.б.с.с. төнірегіндегі) пікірталасқа, нақты үдеріске (саяси, экономикалық, мәдени, т.б.) ғалымның қөзқарасын, тұғырнамасын білдіреді. Өкінішті – қазіргі Қазақстан ғылыми, әсіресе қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар өмірге, практикаға пәрменді ықпал етеп алмай отыр. Диссертация корғаңдар саны шарықтау шегіне жеткенмен қоғамдық пікірде де, материалдық-тұрмыстық жағдай тұрғысынан да ғалымның беделі мейлінше төмен, уәжіне құлак қоюшы қоғам жоқ. Ғылымсыз бәсекеге қабілетті болу еш мүмкін емес. Өкінішке орай, бүгінгі үдеріс тағдыры, айта берсек, ғылымның да тағдыры билік пен саясаткерлердің құзырында. Ал қарақан басының қамы үшін билікпен жақындасу немесе тәжікелесу, саясаттың сойылын соғу немесе көзсіз сыншысына айналу тарих ғылымына, тарихшыға ешқашан абырой әперген емес.

Үшіншіден, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар жаңа мамандықтармен толыққанын, зерттеу пәні мен өкілтілігіне өзгерістер келгенін білген жөн. Тарихшылар жүріп жатқан қазіргі үдерістер мен өзгерістердің болжамды ертеңін қозғамай - ол үшін саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, мәденисттанушылар, т.б. бар - орнықкан нәтижелеріне ғылыми талдау, әділ баға берсе де аз олжай емес. Егер тәуелсіз Қазақстанда жүріп жатқан реформалардың ақыры жағымды нәтижемен аяқталмайтынын, мемлекеттік-ұлттық мұддеге керегар екенін дәйектеу қажет болса, «ертең анау құриды, бүрсігүні мынадай пәлеге жолығамыз» дегенге саятын сөүегейлікке салынбай, тарихы мен тағдыры бізге ұқсас әрі тәуелсіздікке қолы жеткеннен кейінгі өтпелі кезеңнен ұзап кеткен елдер тәжірибесі мен тағылымын алға тарта ойтолғаған жөн шығар.

Тарих ғылыми – ұлттың ғұмырын ұзартатын фактордың бірегейі. Ендеше, оның методологиясы ұлт мұддесіне қызмет ету арқылы ақиқатқа қол жеткізеді.

Ұлт тарихы және әлемдік үдерістер

Қазіргі Қазақстан тарихын зерттеу методологиясында мемлекет пен қоғамның, тіпті жекелеген ұжымдар мен адамдардың өмірі әралуан екенін, қыртысы қалың факторлар әсерімен қалыптасатынын ерекше назарда ұстасу керек. Айтальық азаматтардың әл-ауқаты елдің табиғи байлығына, ғылыми мен білімнің тікелей өндіргіш күшке айналу дәрежесінде, мемлекеттік басқару тиімділігінде, негізінен ішкі саясаттың қарымына қарай жаксарады немесе төмөндейді. Және бұл мәселе Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігіне, ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатысты көрсеткіш орнына жүреді. Ал кемел ұлттық қауіпсіздіктің камал-корғаны – Карулы Құштер тәуелсіз Қазақстанның ішкі қажеттілігін бейнелей алмайды. Ол - сыртқы себептің пәрменімен құрылған бірлестік. Сөйтеп тұра азаматтардың лайыкты әл-ауқаты мен Қарулы Құштердің сақадай сай тұруы арасында ажырағысыз байланыс жатыр.

Демек, бүгінгі методологияға азаттық тарихын кешенді, жүйелі, динамикада ашу ғана жүктелмейді, әрбір құбылыс пен үдерістің пайда болуына, өзара ықпалдастыры мен дербестілігіне, ішкі

басымдықтары мен тетіктеріне, тағылымына қисынды әрі деректі жауап іздеу маңызды. Әрине, бәрін елшілік қажеттілікпен, билік шешімімен, бірер маманың жазгандарымен аша салу мүмкін емес. Әр күбылыстың немесе үдерістің өз бастау-бұлағын, занылыштарын, тәжірибесін тиянақтаумен қатар әлемдік, өнірлік тәнікті (аналог) іздеу міндеті алда тұр. Тарихтың әралуан тағылым-тәжірибесін арасынан қыл өтпестей кіріктірумен жалпыадамзаттық занылышқа қайши келмейтін тұтас ұлттық тарих түзілетінін методологиялық-танымдық ережеге айналдырығанда ғана азаттық ақиқатына оқырмандарды иландыра аламыз.

Бұл жерде тарих тәжірибесі мен заманауи мәселенің мазмұнын, тіпті барысы мен бағытын әлемдік кездейсоқ немесе стихиялы себеп құрт өзгертуіп жібере алатынын бекерлеуге болмайды. Мәселен, мұхиттың аргы жағындағы АҚШ-та басталған қаржы дағдарысы Қазақстанды аз әбірге түсірген жоқ. Жоспарланған біраз иғлікті істерді доғара тұруға мәжбүрледі. Ендеше, жаһандану тұсындағы методология ұлттық таным шенберінде қалумен іргелі нәтижелерге қол жеткізе бермейді. Жаңа әлемнің өзара әсері мен байланысы қанша артса, ғылыми танымның методологиясы да соншалықты ықпалдастықпен баюы керек. Мұның сыртында Қазақстанның да қазіргі әлемге ықпал ете бастағанын ядролық карудан бас тартуынан, Еуразиялық одак идеясынан, ЕҚЫҰ-ға төрағалығынан көріп отырмыз.

Бұдан туындастын келесі методологиялық пайым: мейлінше қурделіленген әр іргелі әр саласы өз занылыштарымен өмір сүретін бүгінгі Қазақстанның тарихын бөтеннің ілімімен ғана дәйектеу ақиқатқа апармайды. Бір ғана ғұламаның, тіпті 3-4 ғұламаның ілімін басшылыққа аладын, оны догмаға айналдырудың арты қофамды да, мемлекетті де құйрететінін КСРО-ның, социалистік елдердің құрдымға кеткен тағдыры әшкереледі. Бізге үздік интеллектуалдық ізденістер жетістіктерін көдеге жаратқан жарасады. Саясат тарихын зерттегендеге б.ә.д. өмір сүрген Аристотельден XX ғасыр ойшылдары Ә. Бөкейханның, Хайдеггердің, Ясперстің, Арендтің, мемлекеттілік тарихының мәселелерін көтергенде Конфуций, әл-Фараби, Шокан, Фукуяма, Хантингтон, Жан Моне зерттеулерінің, экономика тарихын талдағанда XVIII ғасыр ғалымы А. Смиттен тартып XX ғасыр ортасына қарай әлемге мәшінүр болған Кейнс, одан кейінгі М. Фридман, Э.Ф. Шумахер, т.б. тұжырымдары мен идеяларының, ұлт қауіпсіздігі, Отан тарихы жайлы қазақ ойшылдарының, Елбасымыз Н. Назарбаевтың толғаныстарының танымдық-методологиялық жаңашылдығы қолданым тапса, азаттық тарихын бікір өремен түзөріміз сөзсіз. Есімдері аталған-аталмаған кемел ой іелерінің бір-біріне қайши келетін пайым-тұжырымдары бар. Эклектикаға ұрынбастан солардың ара жігін ашып, тәуелсіз Қазақстан тарихының ақиқатын тануға септесетін әлеуетін пайдаланумен бәсекеге қабілеттілік мәселесін шешуге де олжа салынады. Заманауи тарихшы өз көсібінің аясында томаға-тұйық оқшауланбай, барша қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың, ретін тауып, жаратылыстану, техникалық ғылымдардың қолданбалы-практикалық, теориялық-шығармашылық мүмкіндіктерін көдеге жаратса, толымды пікір айта алады. Бұл ойлар Қазақстан тарихшыларының I конгресінде (2011 жылғы 16 қыркүйек, Астана) жан-жакты сөз болды.

Иә, ғылымға интеграция мен дифференциация келгені бұрыннан аян еді. Саясат пен практикаға нанотехнологиялар ене бастағанда, олардың бәсі мейлінше жоғарылады. Мысалға алар болсақ, ғасырлар тоғысындағы экономиканың куретамыры - банк-каржы жүйесі тарихын немесе ғылым мен техниканың тарихын - тарих факультетінде алған біліммен ғана зерделеу жоғары математиканың есебін көбейту табиғасына сүйенумен шешуге талаптанғанмен бірдей. Бүгінгі тарихшы өз заманының ғылымы мен білімінің, техникасы мен технологияларының жалына колын іліндірмей, діттеген мақсатына жетпейді.

Тарих таразысы

Қазіргі Қазақстан тарихының тәжірибесі мен тағылымын бағалауда жүгінетін өлшем таразысы неде деген сұрақтың методологиялық кілті төнірегінде бірер ойымызды айта кетейік. Біздің пайымдауымызша, тарихи мән-манзы бар мәселені ой елегінен еткізгенде екі өлшемге басымдық беру керек. Біріншіден, зерттеу нысаны мен пәніне айналған күбылыс және үдерістің мемлекеттік реттелуі, накты жүзеге асуы, құқықтық рәсімделуі ел Конституциясы, тиісті заннамалық актілер аясында жүрген-жүргеменін назардан шығармау, екіншіден, тұпкі нәтижесі әлеуметтік қауым мүддесіне жауап берген-берменегенін бүкпесіз ашу. Қазақстанның құқықтық мемлекет екендігі негізгі Занда айрықша көрсетілген. Занды бұзудың арты неге апарып соғатынын Атырау қаласында қүйреп түскен көпір, Астанада орнатылмай қалған Керей мен Жәнібек хандар, қазақ батырлары ескерткіші, коршаған ортаны корғау министрлігінің бұрынғы басшысы Н. Ысқақов пен орынбасарларының тағдыры, Оңтүстік Қазақстан облысында балалардың СПИД ауруына шалдыгуы – бәрі бұлтартпай әшкерелеп тұр. Осылардың әрқайсысы, тұптеп келгенде, халық қаражатын талан-таражға салудан бұрын жекелеген әлеуметтік қауымның бүгін мән ертеңіне көрі әсерін тигізеді. Әлеуметтік қауымның үлкенді-кішілі болатыны белгілі: оқушылар мен студенттер әскери қызметкерлерден басым, педагогтар мен ғалымдар жұмыссыздардан көп, мәдениет саласындағылар шағын-орталық бизнеспен айналысадындардан аз. Көппен есептесіп, саны азды шетке қағу практикаға да, ғылымға да

жараспайтын қателесу. Конституция бабының, тиісті заннамалық құжаттың дөл әрі толық атқарылмауы бірде көпшіліктің, бірде мейлінше шағын қауымның мүддесін, құқығын шайқайтынын, қоғамдағы мәдени-имандық ахуал бұзылтынын, мемлекет пен әлеуметтік субъектінін, үкімет пен азаматтардың арасындағы сенім және тепе-тендік дағдарысы туындайтынын, бұл әлеуметтік сілкініске жасалған бірінші қадам екенін жоғары методологиялық ұстаным мәртебесіне көтерумен тарих ғылыминың өмірмен байланысы арта түседі.

Тарихи ақиқат қырлары сан алуан. Сындарлы азаттығымыздың біреуді тамсандырган табысы әлдекімнің тарапынан сынға ұшырап жататыны немесе елеусіз-ескерусіз қалатыны бар. Тұптеп келсек, методологиялық ұстанымы келіскең тарихи ақиқат кана азаттығымыздың негізгі - қосалқы, басты - екінші ретті, кезек күттірмейтін - бөгеле тұратын стратегиясы мен тактикасын, мақсаты мен міндетін, басымдығы мен тетіктерін, дерті мен шипасын дәп басуға әкеледі. Ғылыми танымның қапысыз анықталған методологиялық ұстанымы азаттық тарихын бұрмалаусыз, әсірелеусіз жазуға жол бастайды. Тәуелсіз Қазақстанның «актандақсыз» ақиқат тарихын түзудің өзі санадағы, қоғамдық пікірдегі, ішкі-сиртқы саясаттағы, экономика мен мәдениеттегі барымыз берін жоғымызды, ілгерілеу мен іркілісті дәйектеудің кілтіне айналып отыр. Азаттық ақиқатты айтқызғанда, ақиқат азаттық мүддесін қорғаумен әрленгенде тарих ғылыми өз миссиясын орындаиды.